

भारतातील ग्रामीण क्षेत्राच्या विकासात उद्योजकतेची भूमिका

नेहा लालजी सरोज¹, डॉ. मारुती अर्जुन केकाणे²

¹ सहाय्यक प्राध्यापक, वाणिज्य विभाग, एसआयडब्ल्यूएस कॉलेज ऑफ कॉमर्स अँड इकॉनॉमिक्स, मुंबई.

² प्रमुख, वाणिज्य विभाग, रयत शिक्षण संस्थेचे, महात्मा फुले महाविद्यालय पिंपरी, पुणे.

Corresponding Author – नेहा लालजी सरोज

DOI - 10.5281/zenodo.17986930

सारांश:

'उद्योजक' हा शब्द फ्रेंच शब्द 'एंटरप्रेन्योर' पासून आला आहे, ज्याचा अर्थ 'हाती घेणे' असा आहे. सध्याच्या काळात ग्रामीण उद्योजकता ग्रामीण किंवा निम-शहरी भागातून शहरी भागात स्थलांतरित होणाऱ्या लोकांसाठी एक महत्त्वपूर्ण संधी उपलब्ध करून देत असल्याचे दिसून येत आहे. ग्रामीण उद्योजकतेचा विकास खूप महत्त्वाचा आहे, कारण भारताची एकूण ७०% लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहत आहे. त्यामुळे निश्चितपणे, आपल्या देशाचा आर्थिक विकास सर्वसाधारणपणे ग्रामीण भागांच्या विकासावर आणि तेथील ग्रामीण वर्गाच्या जीवनमानावर अवलंबून असल्याचे दिसून येते. प्रत्येक सरकारने हे ग्रामीण विकासाला चालना देण्यासाठी अनेक योजना सुरू करत आहेत, ज्यांचे सविस्तर विवेचन या शोधनिबंधात केलेले आहे. हा शोधनिबंध प्रामुख्याने ग्रामीण उद्योजकतेसमोरील आव्हाने आणि समस्या यावर प्रकाश टाकलेला आहे.

मुख्य शब्द: उद्योजक, ग्रामीण उद्योजकता, ग्रामीण भाग, आव्हाने, संधी.

प्रस्तावना:

“भारत खेड्यांमध्ये वसलेला देश म्हणून ओळखला जात आहे आणि खरा आत्मा ग्रामीण भागात राहतो” असे महात्मा गांधी यांनी भारत देशाबद्दल मत व्यक्त केलेले आहे. भारताची अर्थव्यवस्था प्रामुख्याने शेतीवर आधारित असल्याचे दिसून येते. भारताच्या सुमारे तीन-चतुर्थांश लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहते, त्यापैकी ७५% श्रमशक्ती अजूनही आपल्या उपजीविकेसाठी शेती व तिच्याशी संबंधित कामांवर अवलंबून राहत असल्याचे दिसून येते. शेती हा व्यवसाय स्वतःच उद्योजकतेचे एक उत्तम उदाहरण आहे, कारण त्यात श्रम, जमीन, वित्त, तंत्रज्ञान, प्रक्रिया, जोखीम, विपणन इत्यादी विविध घटकांचा

समावेश असतो. परंतु ग्रामीण भागात जमीन मर्यादित असल्याने, ती सर्व श्रमशक्तीला शेतीत सामावून घेऊ शकत नसल्यामुळे ग्रामीण बेरोजगारी आणि तरुणांचे शहरांकडे होणारे स्थलांतर या समस्या सोडवण्यासाठी ग्रामीण उद्योगांचा विकास करणे आवश्यक आहे.

ग्रामीण आणि शहरी भागातील विषमतेतील दरी कमी करणे ही क्रमप्राप्त आहे. ग्रामीण लोकांचा राहणीमानाचा दर्जा वाढवला पाहिजे. ग्रामीण उद्योजकता, जी ग्रामीण औद्योगिकीकरणाचाच एक समानार्थी शब्द आहे, तिला ग्रामीण विकासाची प्रक्रिया वेगवान करण्याचे एक प्रभावी माध्यम मानले जाते. भारत सरकार ग्रामीण उद्योजकतेच्या प्रोत्साहन आणि वाढीसाठी सातत्याने वाढते महत्त्व आणि पाठिंबा देत

आहे. आज ग्रामीण उद्योजकता ही एक गतिमान संकल्पना म्हणून उदयास आली आहे. सर्वसाधारणपणे ग्रामीण उद्योजकतेची व्याख्या अशी केली जाते की, "गावपातळीवर उदयास येणारी उद्योजकता, जी उद्योग, व्यवसाय, शेती यांसारख्या विविध क्षेत्रांमध्ये होऊ शकते आणि सर्वांगीण आर्थिक विकासासाठी एक शक्तिशाली घटक म्हणून कार्य करते." पूर्वीच्या काळाच्या तुलनेत, ग्रामीण भागाचा विकास उद्योजकतेशी जोडला गेला आहे. सोप्या भाषेत सांगायचे तर, 'उद्योजकता' म्हणजे उद्योजक असण्याची क्रिया, ज्याची व्याख्या "जो नवनवीन कल्पनांना आर्थिक वस्तूंमध्ये रूपांतरित करण्याच्या प्रयत्नात नावीन्य, वित्तपुरवठा आणि व्यवसाय हाती घेतो" अशी केली जाते.

ग्रामीण उद्योजकतेची गरज:

देशातील ग्रामीण विकासाला चालना देण्यासाठी, ग्रामीण उद्योजकतेला प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे. यामध्ये भारतातील बहुतेक लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहत आहे, ग्रामीण लोक श्रम-केंद्रित असतात, प्रादेशिक विकास वाढतो, लोकांना पारंपरिक कला आणि हस्तकला करण्यास प्रोत्साहन मिळते, गरिबी आणि झोपडपट्ट्यांची वाढ कमी होते, ग्रामीण आणि शहरी लोकांच्या उत्पन्नात मोठी विषमता आहे, ग्रामीण भागातील तरुणांना प्रोत्साहन मिळते, ग्रामीण लोकसंख्येचा साक्षरता दर वाढतो या मुद्द्यांवरून हे स्पष्ट होते.

अभ्यासाची उद्दिष्ट्ये:

१. आर्थिक विकासात ग्रामीण उद्योजकांच्या भूमिकांचे समजावून घेणे.
२. ग्रामीण उद्योजकतेतून मिळणाऱ्या विविध संधी जाणून घेणे.

३. ग्रामीण उद्योजकतेमध्ये येणाऱ्या समस्या आणि आव्हानांचा अभ्यास करणे.
४. ग्रामीण उद्योजकांना भेडसावणाऱ्या समस्यांवर काही उपाययोजना सुचवणे.

संशोधन पद्धती:

हे संशोधन दुय्यम माहितीवर आधारित वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक पद्धती वापरली आहे. अहवाल, संशोधन लेख, धोरणपत्रे आणि सरकारी संकेतस्थळांवरील सांख्यिकीय माहितीच्या तुलनात्मक विश्लेषणाचा एक सर्वसमावेशक आढावा आहे. संबंधित विषयावरील प्रकाशित आणि अप्रकाशित कामांमधून प्रामुख्याने ही माहिती संकलित केलेली आहे.

पारंपरिक उद्योग आणि ग्रामीण उद्योजकतेला पुनरुज्जीवित करण्याच्या योजना:

ग्रामीण उद्योगांना पाठिंबा देण्यासाठी आणि त्यांचा विकास करण्यासाठी सरकार विविध योजना राबवते; ज्यामध्ये कर्ज आणि आर्थिक सहाय्य, कौशल्य विकास प्रशिक्षण, तांत्रिक आणि गुणवत्ता सुधारणा, पायाभूत सुविधा विकास आणि विपणन सहाय्य प्रदान करण्यावर लक्ष केंद्रित केले जाते. काही प्रमुख सरकारी योजनांची संक्षिप्त चर्चा खालीलप्रमाणे आहे.

१. पारंपरिक उद्योगांच्या पुनरुज्जीवनासाठी निधी

योजना (स्फूर्ती):

ही एक समूह आधारित योजना आहे, ज्याचा उद्देश पारंपरिक उद्योग आणि कारागिरांना स्पर्धात्मक समूहामध्ये संघटित करणे हा आहे. यासाठी त्यांना सुधारित उपकरणे, प्रशिक्षण, क्षमता बांधणी आणि डिझाइन, सामायिक सुविधा केंद्रे, विपणन सहाय्य इत्यादींच्या माध्यमातून त्यांच्या दीर्घकालीन

शाश्वततेसाठी पाठिंबा दिला जातो. ही योजना समूह विकास करण्यासाठी कौशल्य असलेल्या गैर-सरकारी संस्था (एनजीओ), सरकारी संस्था, खाजगी क्षेत्रातील संस्थांकडून अर्ज मागवते..

२. पंतप्रधान रोजगार निर्मिती कार्यक्रम (PMEGP):

ही योजना एक कर्ज संलग्न अनुदान कार्यक्रम आहे, जी पारंपरिक कारागीर आणि बेरोजगार तरुणांना मदत करून सूक्ष्म-उद्योगांच्या स्थापनेद्वारे रोजगाराच्या संधी निर्माण करण्यासाठी राबवली जाते. यामुळे कारागिरांची वेतन मिळवण्याची क्षमता वाढते, बेरोजगारीची पातळी कमी होते आणि ग्रामीण तरुणांचे शहरी भागात होणारे स्थलांतर कमी होते. ही योजना खादी आणि ग्रामोद्योग आयोग (KVIC) या नोडल संस्थेद्वारे राबविली जाते.

३. नावीन्य, ग्रामीण उद्योग आणि उद्योजकतेला प्रोत्साहन देण्यासाठीची योजना (ASPIRE):

या योजनेचा उद्देश बेरोजगारी कमी करण्यासाठी नवीन रोजगार निर्माण करणे, तळागाळातील आर्थिक विकासाला चालना देणे, उद्योजकतेच्या संस्कृतीला प्रोत्साहन देणे आणि MSME क्षेत्राची स्पर्धात्मकता मजबूत करण्यासाठी नावीन्यपूर्णतेला चालना देणे हा आहे. या अंतर्गत, पद्धतींची देवाणघेवाण करण्यासाठी आणि मानवी संसाधने विकसित करण्यासाठी तंत्रज्ञान केंद्रांचे जाळे उभारले जाते; बिझनेस ॲक्सिलरेटर कार्यक्रम वाढवणे; कृषी-आधारित उद्योगांच्या क्षेत्रातील संस्थांसह तांत्रिक/संशोधन संस्थांद्वारे व्यवसाय कल्पनांचे इनक्यूबेशन आणि व्यावसायिकीकरण कार्यक्रम राबवणे.

४. सूक्ष्म आणि लघु उद्योगांसाठी क्रेडिट गॅरंटी योजना (CGTMSE): ही योजना नवीन आणि विद्यमान MSME युनिट्सना बँका आणि वित्तीय संस्थांद्वारे

दिलेल्या तारण-मुक्त कर्ज सुविधेद्वारे (मुदत कर्ज आणि/किंवा खेळते भांडवल) कर्ज मिळवून देण्यास मदत करते. ही अशा प्रकारची एकमेव हमी योजना आहे, जिने गेल्या १८ वर्षांत एकत्रितपणे ३१ लाखांहून अधिक लाभार्थ्यांना समाविष्ट केले आहे.

५. क्रेडिट लिंकड कॅपिटल सबसिडी योजना (CLCSS):

या योजनेचा उद्देश सूक्ष्म आणि लघु उद्योगांना १५ टक्के भांडवली अनुदान (जास्तीत जास्त १५ लाख रुपयांपर्यंत मर्यादित) देऊन त्यांच्या तंत्रज्ञानाचे आधुनिकीकरण करणे हा आहे. याचा उद्देश सूक्ष्म आणि लघु उद्योगांची यंत्रसामग्री अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाने, विस्तारासह किंवा त्याशिवाय, अद्ययावत करणे आणि नवीन उद्योगांसाठी देखील मदत करणे हा आहे. ही योजना सूक्ष्म आणि लघु उद्योगांना तंत्रज्ञान आधुनिकीकरणात सक्षम करण्यासाठी यशस्वी ठरली आहे. वर चर्चा केलेल्या योजनांव्यतिरिक्त, इतर योजना खालीलप्रमाणे नमूद केल्या आहेत:

- सूक्ष्म आणि लघु उद्योगांसाठी क्लस्टर विकास कार्यक्रम (MSE-CDP) योजना.
- उद्योजकता आणि कौशल्य विकास कार्यक्रम (ESDP).
- MPDA अंतर्गत खादी संस्थांना आर्थिक सहाय्य प्रदान करण्याची योजना.
- ZED प्रमाणनामध्ये MSME उद्योगांना आर्थिक सहाय्य.
- बाजारपेठ प्रोत्साहन आणि विकास योजना (MPDA).
- नारळ उद्योग तंत्रज्ञान उन्नयन योजना (CITUS).
- देशांतर्गत बाजारपेठ प्रोत्साहन योजना (DMP).
- राष्ट्रीय उत्पादन स्पर्धात्मकता कार्यक्रम (NMCP).

- MSME उद्योगांना तंत्रज्ञान आणि गुणवत्ता उन्नयनासाठी सहाय्य.
- खरेदी आणि विपणन सहाय्य योजना (P&MS).
- माहिती, शिक्षण आणि संवाद योजना.

ग्रामीण उद्योजकतेसमोरील आव्हाने:

१. तांत्रिक ज्ञानाचा अभाव: निरक्षरतेमुळे ग्रामीण लोकांना तांत्रिक ज्ञानाची माहिती नसते.
२. मॉल संस्कृतीचा वाढता प्रभाव: जागतिकीकरणामुळे बहुतेक कंपन्यांनी स्वतःची शॉपिंग सेंटर्स उघडली आहेत आणि लोक एकाच छताखाली विविध उत्पादने सहज खरेदी करू शकतात.
३. आर्थिक समस्या: या अडचणींना विशेषतः भारतातील व्यावसायिकांना सामोरे जावे लागते. नवीन व्यवसाय सुरू करण्यासाठी त्यांना खूप पैशांची गरज असते, शिवाय कर्ज कसे मिळवायचे हे देखील त्यांना माहित नसते.
४. पायाभूत सुविधांचा अभाव: सरकारने केलेल्या प्रयत्नांनंतरही, योग्य आणि पुरेशा पायाभूत सुविधांच्या अभावामुळे ग्रामीण भागाचा विकास समाधानकारक नाही.
५. धोरणात्मक आव्हाने: लोकांना कायदेमंडळातील बदलांमुळे धोरणांमध्ये होणाऱ्या बदलांची माहिती नसते.
६. परवाना प्रक्रिया: काहीवेळा लोकांना परवान्याच्या प्रक्रियेबद्दल माहिती नसते आणि ग्रामीण लोकांसाठी हे एक खूप कठीण काम बनते.
७. वीजपुरवठा खंडित होणे आणि अपुरा सहाय्य: आजही भारतातील बहुतेक गावांमध्ये वीजपुरवठा उपलब्ध नाही.

८. सांस्कृतिक आणि सामाजिक अडचणी: भारतातील ग्रामीण भागांमध्ये सामाजिक समस्यांमुळे डिजिटल सुविधा यशस्वी झालेली नाही.

९. कौटुंबिक आव्हाने: नोकरीऐवजी व्यवसायात सहभागी होण्यासाठी कुटुंबाला राजी करणे हे प्रत्येक व्यक्तीसाठी सोपे नसते. पहिली गोष्ट म्हणजे - तुम्ही तुमच्या आवडीच्या व्यवसायातून अधिक पैसे कमवाल की नातेवाईकांच्या व्यवसायाचे वारसदार म्हणून? प्रत्येक वेळी यश मिळवणे शक्य नसते.

१०. सामाजिक आव्हाने: कौटुंबिक आव्हाने त्यांच्या स्वीकृतीच्या बाबतीत सर्वोच्च स्थानी आहेत, कारण सामाजिक आव्हानांना सामोरे जाणे खूप महत्वाचे आहे. उदाहरणार्थ - तुम्ही आणि तुमचा मित्र एकाच वेळी पदवीधर झालात. तुम्ही उद्योजकतेचा मार्ग निवडला आणि तुमच्या मित्राने नोकरी निवडली. आता त्याच्याकडे फ्लॅट, गाडी आणि बरंच काही आहे, कारण त्याला बँकेकडून सहज कर्ज मिळाले, पण तुमच्याकडे दाखवण्यासाठी अजून काहीही नाही आणि इथेच तुमच्या दोघांमध्ये अंतर निर्माण होते.

११. तांत्रिक आव्हाने: भारतीय शिक्षण प्रणाली संपूर्ण नोकरी उद्योगाच्या तुलनेत खूपच मागे आहे, परंतु जेव्हा ऑनलाइन उद्योजकतेचा विषय येतो, तेव्हा ती आणखीच मागे पडते.

१२. आर्थिक आव्हाने: भारतात, विशेषतः उद्योजकांना आर्थिक आव्हानांचा सामना करावा लागतो. जेव्हा तुम्ही एक उद्योजक म्हणून सुरुवात करता, तेव्हा तुम्ही गुंतवणुकीची निवड करत नाही, तर लहान ते मध्यम व्यवसायांसाठी निधी मिळवण्याचा प्रयत्न करता. अशा अनेक गैर-तांत्रिक उद्योजकांना इंटरनेट-आधारित व्यवसाय

मॉडेल पूर्णपणे समजत नाहीत आणि त्यामुळे सुरुवातीची व्यावसायिक गुंतवणूक मिळवणे कठीण होते.

१३. धोरणात्मक आव्हाने: सरकार बदलल्यामुळे नियमांमध्ये अनेकदा बदल होतात.

१. कच्चा माल मिळविण्यात येणाऱ्या समस्या.

२. स्थानिक तंत्रज्ञानाच्या अप्रचलिततेची समस्या.

३. देशांमधील लहान आणि गरीब ग्रामीण लोकांचे शोषण.

ग्रामीण उद्योजकांसाठी संधी:

हे स्थानिक उद्योजक प्रतिभेला चालना देण्यावर आणि त्यानंतर देशातील स्वदेशी कंपन्यांच्या वाढीवर आधारित आहे. यामुळे रोजगार निर्माण होतो आणि प्रदेशाच्या अर्थव्यवस्थेत मूल्य वाढते.

१. उद्योजकता ही भारताची एक सुधारणा संस्था आहे आणि ती अर्थव्यवस्थेच्या विकासास मदत करते.

२. जागतिक व्यापारात सहज प्रवेश.

३. हे ग्रामीण लोकांना आधार आणि प्रेरणा देते.

४. स्थापनेचा खर्च कमी असतो.

५. आपल्याला स्पर्धात्मक फायदा मिळतो आणि मजूर सहज उपलब्ध होतात.

६. सरकार ग्रामीण लोकांना प्रोत्साहन देण्यासाठी नवीन धोरणे आणि त्यांना अनुदान देत आहे.

७. इतरांच्या तुलनेत पुढे जाऊन धोका पत्करण्याची क्षमता.

८. विविध देशांच्या सरकारांनी काही निर्बंध मागे घेतले आहेत.

९. यामुळे ग्रामीण तरुणांसाठी रोजगार निर्माण होतो.

१०. ग्रामीण भागात कच्चा माल सहज उपलब्ध होतो, ज्यामुळे वाहतूक खर्च कमी होतो.

११. नाविन्य आणि सुधारणेला प्रोत्साहन देते.

१२. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर निरोगी स्पर्धेला प्रोत्साहन देते.

१३. आंतरराष्ट्रीय देवाणघेवाणीसाठी मदत करते.

१४. सामाजिक आणि सांस्कृतिक क्षेत्रात सुधारणा करण्यास मदत करते.

शिफारशी :

१. ग्रामीण उद्योजकतेच्या तांत्रिक सुधारणा आणि इतर संबंधित क्षेत्रांमध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावण्यासाठी सरकारने सर्व खाजगी संस्था आणि उद्योग संघटनांना प्रोत्साहन दिले पाहिजे.

२. विविध प्रकारची मदत वेळेवर देण्यासाठी एमएसएमई-डीसी, नाबार्ड, सिडबी, एनएसआयसी, एनआयईएसबीयूडी, केव्हीआयसी इत्यादी विविध संस्थांमध्ये योग्य समन्वय असला पाहिजे.

३. ग्रामीण उद्योजकांना पैशांच्या व्यवस्थेची सर्वात मोठी भीती दूर करण्यासाठी, त्यांना सुलभ आणि सोपे वित्तपुरवठा करण्यासाठी विशेष कक्ष तयार केले पाहिजेत.

४. ग्रामीण उद्योजकांची परिस्थिती लक्षात घेऊन, सहाय्य देण्याची प्रक्रिया सोपी, पारदर्शक आणि कमी वेळखाऊ केली पाहिजे.

५. ग्रामीण उद्योजकांना विपणन सहकारी संस्था स्थापन करण्यासाठी योग्य प्रोत्साहन आणि सहाय्य दिले पाहिजे, ज्यामुळे त्यांच्या उत्पादनांना योग्य दर मिळण्यास मदत होईल.

६. ग्रामीण उद्योजकांची सामाजिक आणि आर्थिक पार्श्वभूमी लक्षात घेऊन प्रशिक्षण कार्यक्रम अधिक सुनियोजित असले पाहिजेत.

निष्कर्ष:

देशाच्या आर्थिक वाढ आणि विकासासाठी ग्रामीण उद्योजकता अनिवार्य आहे, विशेषतः भारतासारख्या देशासाठी, जिथे बहुसंख्य लोकसंख्या गावांमध्ये राहते. ग्रामीण उद्योजकता रोजगार संधी निर्माण करून, ग्रामीण तरुणांचे स्थलांतर रोखून, उत्पादन वाढवून, पायाभूत सुविधा विकसित करून आणि राहणीमानाचा दर्जा उंचावून मागासलेल्या प्रदेशांच्या विकासात योगदान देते, ज्यामुळे गरिबी दूर होते. कालांतराने ग्रामीण भागात उद्योजकतेच्या क्रियाकलापांमध्ये वाढ झाली आहे, तरीही ती शहरी भागांच्या तुलनेत खूपच कमी आहे. नवीनतम सर्वेक्षणानुसार, ५१% सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग ग्रामीण उद्योजकांच्या मालकीचे आहेत आणि ते देखील सूक्ष्म-स्तरीय उद्योगांमध्ये केंद्रित आहेत. स्वातंत्र्यापासून, सरकारने ग्रामीण उद्योजकतेला पाठिंबा आणि विकासासाठी विविध धोरणे आणि योजना लागू केल्या आहेत, परंतु अपेक्षित परिणाम साध्य करता आले नाहीत. ग्रामीण भागात उद्योजकतेद्वारे अपेक्षित परिणाम मिळविण्यासाठी सरकारने ग्रामीण उद्योजकता विकास योजना आणि कार्यक्रमांचे मूल्यांकन करण्याची आवश्यकता आहे.

संदर्भसूची :

१. अंजली घोष, (२०११), “उद्योजकतेच्या यशाचे भाकीत: एक सामाजिक-मानसिक अभ्यास”, द जर्नल ऑफ एंटरप्रेन्योरशिप, अंक ११ (१), जानेवारी-जून २०११.

२. ब्राउन, डी.एल आणि शॅफ्ट, के.ए (२०११). २१ व्या शतकातील ग्रामीण लोक आणि साम्यवाद. लवचिकता आणि परिवर्तन. केंब्रिज, पॉलिटी प्रेस.
३. देवी. टी. प्रभा, ए. श्याममुहिनी, (२००५), “महिला उद्योजकांच्या समस्या: इम्फाळ आणि कामरूप जिल्ह्याचा एक प्रकरण अभ्यास”, मणिपूर विद्यापीठाच्या वाणिज्य विभागाने आयोजित केलेल्या आणि आयसीएआर, नवी दिल्ली द्वारे प्रायोजित राष्ट्रीय परिसंवादात सादर केलेला शोधनिबंध.
४. Kondaiah C., (1990), “Entrepreneur Development in Rural Areas”, SEDME, Vol. XVII, March 1990.
५. Khanka, S.S., (1999), “Entrepreneurship Development”, S. Chand and Company Ltd., New Delhi, 1999
६. KVIC. (2018). Annual Report, Khadi and Village Industries Commission, 201-19, pp 13-25.
७. <http://www.dcmsme.gov.in/schemes/wenterpre>.
८. <https://msme.gov.in/know-about-msme>,
९. <http://www.kvic.org.in/kvics/index.php>